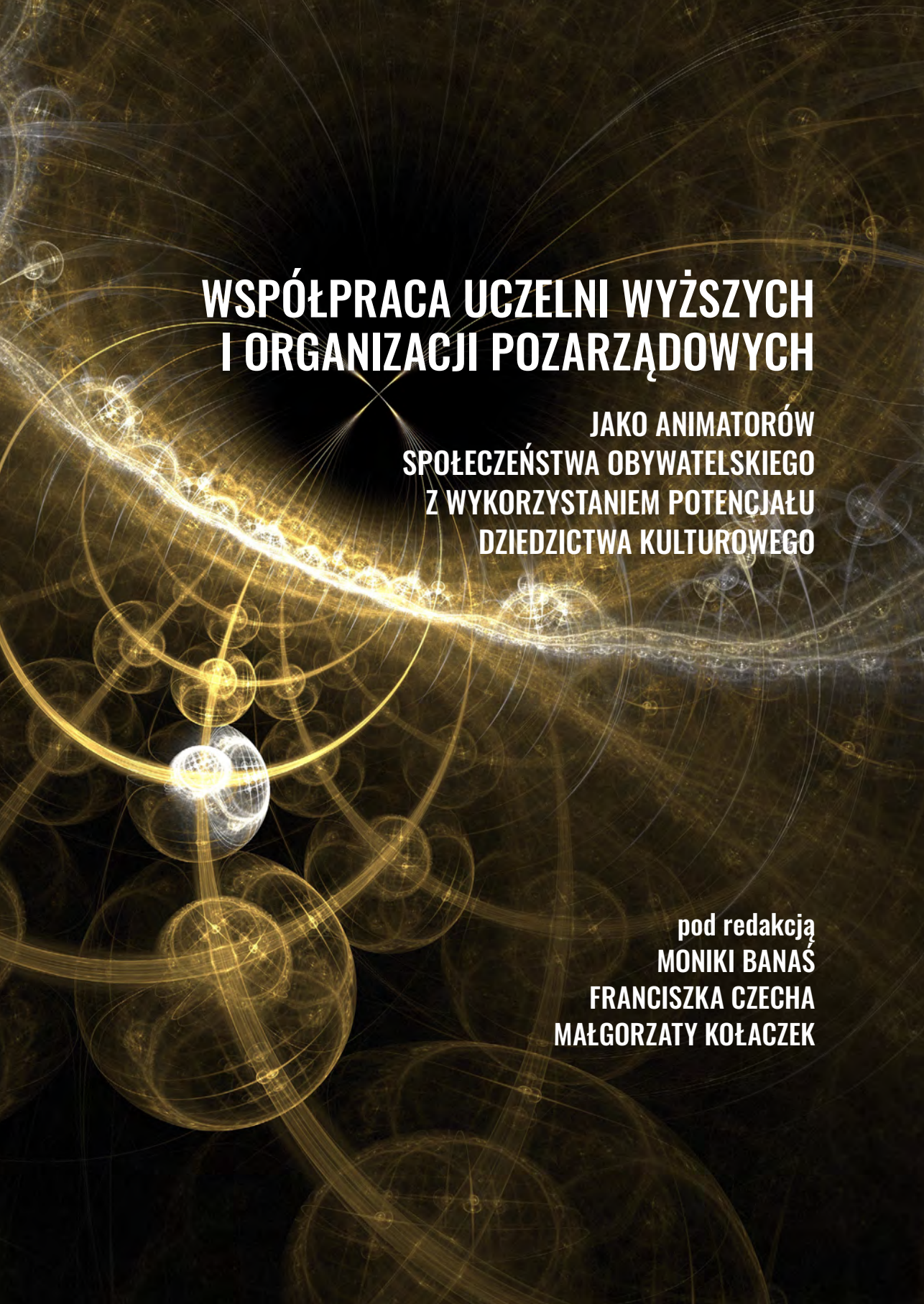


The background is a dark, almost black, space filled with intricate, glowing golden patterns. These patterns consist of numerous overlapping circles, arcs, and spheres of varying sizes, some of which are semi-transparent, creating a complex, web-like structure. A prominent, bright, curved golden line sweeps across the upper half of the image, resembling a celestial path or a data stream. The overall effect is one of dynamic energy and interconnectedness.

WSPÓŁPRACA UCZELNI WYŻSZYCH I ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH

**JAKO ANIMATORÓW
SPOŁECZEŃSTWA OBYWATELSKIEGO
Z WYKORZYSTANIEM POTENCJAŁU
DZIEDZICTWA KULTUROWEGO**

**pod redakcją
MONIKI BANAŚ
FRANCISZKA CZECHA
MAŁGORZATY KOŁACZEK**

WSPÓŁPRACA UCZELNI WYŻSZYCH I ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH

**jako animatorów
społeczeństwa obywatelskiego
z wykorzystaniem potencjału
dziedzictwa kulturowego**

**pod redakcją
MONIKI BANAŚ
FRANCISZKA CZECHA
MAŁGORZATY KOŁACZEK**



Kraków 2019

Copyright by autorzy poszczególnych tekstów and Instytut Studiów
Międzykulturowych, Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politycznych – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków 2019

Recenzent
prof. dr hab. Emil Orzechowski

Opracowanie redakcyjne
Magdalena Kusak

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „DIALOG” w latach 2017–2019



Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego



ISBN: 978-83-8138-152-9

KSIEGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
<https://akademicka.pl>

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
RADOSŁAW RYBKOWSKI	
Uniwersytet współpracujący.	
Nauka we współpracy ze społeczeństwem	11
MAGDALENA FURDZIK	
Trzeci sektor w Polsce –	
prawnie określony i społecznie niespełniony	29
ALEKSANDRA LIS	
Modele współpracy uniwersytetów	
z organizacjami pozarządowymi (NGO)	53
AGNIESZKA PACUT	
Przedsiębiorczość społeczna a szkoły wyższe –	
formy, obszary i wyzwania kooperacji	71
MARTA DU VALL	
Pozytywne implikacje wybranych europejskich koncepcji	
i programów jako czynnik wzmacniający społeczeństwo	
obywatelskie poprzez nacisk kładziony na międzysektorową	
współpracę organizacji pozarządowych i uczelni wyższych	103
RENATA HOŁDA	
Dziedzictwo kulturowe w aktywizacji	
społeczeństwa obywatelskiego	127

MARIOŁA PAWEŁKO	
Współpraca międzysektorowa uniwersytety – organizacje pozarządowe w świetle literatury przedmiotu	145
MAGDALENA CZECH	
Społeczeństwo obywatelskie – wielość perspektyw	159
MARTA HOFFMANN	
Współpraca międzysektorowa w perspektywie relacji uniwersytet – organizacje pozarządowe	177
FRANCISZEK CZECH	
Badania nad współpracą uczelni wyższych i organizacji pozarządowych. Stan badań i kwestie metodologiczne	191
ADAM ŻALIŃSKI	
Trzeci sektor jako partner uczelni wyższych w Polsce w opinii ekspertów	211
ANDRZEJ PORĘBSKI	
Szkolnictwo wyższe jako partner trzeciego sektora. Opinie ekspertów na temat sytuacji w Polsce	233
MONIKA BANAŚ	
Dobre praktyki współpracy szkół wyższych i organizacji pozarządowych na Słowacji	263
KAROLINA GOLEMO	
Współpraca organizacji pozarządowych i instytucji edukacyjnych w obszarze inicjatyw kulturalnych i społeczno-obywatelskich. Przypadek Portugalii	293
FRANCISZEK CZECH	
Dobre praktyki współpracy szkół wyższych i organizacji pozarządowych w Wielkiej Brytanii	331
MAŁGORZATA KOŁACZEK	
Trzeci sektor i szkolnictwo wyższe w Austrii – dobre praktyki współpracy międzysektorowej	359
MONIKA BANAŚ, FRANCISZEK CZECH, MAŁGORZATA KOŁACZEK	
Podsumowanie: trzecia misja uczelni i różne drogi jej realizacji	397

MAGDALENA CZECH¹

UNIwersytet Jagielloński w Krakowie

SPÓŁCZEŃSTWO OBYWATELSKIE – WIELOŚĆ PERSPEKTYW

Pojęcie społeczeństwa obywatelskiego, choć mające swoje korzenie jeszcze w starożytności, obecną popularność w dyskursie nauk społecznych zawdzięcza wydarzeniom, jakie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku miały miejsce w krajach Bloku Wschodniego. Ów „wyciągnięty z lamusa termin posłużył przede wszystkim do opisu społeczności Europy Wschodniej”² i ich samoorganizacji przeciw komunistycznemu państwu. Historyczny moment, który dał impuls do wzmożonej refleksji nad społeczeństwem obywatelskim, już sam w sobie wskazuje na najważniejsze charakterystyki tego pojęcia, obecne w licznych jego odsłonach. Są nimi: zbiorowa i indywidualna samoświadomość, suwerenność, podmiotowość i oddolna aktywność oraz cel widziany jako wpływ na państwo i gospodarkę.

Zamierzeniem tego artykułu jest w pierwszej kolejności krótkie narysowanie źródeł refleksji nad społeczeństwem obywatelskim i zwrócenie uwagi na wielorakie odczytania tego terminu. W drugiej części zaprezentowane zostały aplikacje koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, które pokazują, jak szerokie – rzecz jasna wykraczające poza wspomniany przez

¹ Mgr; magczech@gmail.com.

² Ch. Taylor, *Kiedy mówimy: społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, oprac. K. Michalski, Kraków 1994, s. 54.

Charlesa Taylora obszar Europy Wschodniej i konkretny punkt w jej historii – otwiera ona perspektywy badawcze. Zakończenie natomiast poświęcone jest próbie wskazania, w jakim kierunku rozwijać się będzie nurt badań nad społeczeństwem obywatelskim.

Geneza i kierunki rozwoju koncepcji społeczeństwa obywatelskiego

Źródła rozważań nad społeczeństwem obywatelskim najczęściej upatruje się w Arystotelesowskiej wizji społeczeństwa jako przedsięwzięcia etycznego, podporządkowanego wspólnemu dobru i realizującego się we wspólnocie politycznej. Myśl Arystotelesa o człowieku jako „istocie politycznej”, instytucję greckiej agory jako przestrzeni komunikacji i kontroli sprawowanej przez równych i wolnych obywateli nad decyzjami podejmowanymi w kwestiach publicznych, a także późniejsze rozważania Cycerona o prawie i cnotach obywatelskich można potraktować jako podwaliny współczesnej refleksji o obywatelskości. Ważnym jej fundamentem jest też koncepcja św. Tomasza z Akwinu dotycząca niezbywalnych praw z Boskiego nadania oraz poruszane przez niego zagadnienie niesłusznego prawa, w obliczu którego uzasadnione jest nieposłuszeństwo wobec władzy.

Nowożytna teoria społeczeństwa obywatelskiego rozwija się w trzech kierunkach³. Pierwszy z nich wiąże się z teoriami klasycznego liberalizmu, podkreślającymi znaczenie wolnego rynku i własności prywatnej, legalizmu i indywidualnej wolności. Wyrasta on również z filozofii moralnej szkockiego oświecenia, z jej wizją rynku jako przestrzeni etycznej, a także z idei umowy społecznej oraz z filozofii Immanuela Kanta, dla którego wymiar etyczny społeczeństwa wyraża się w nakazie posłuszeństwa wobec prawa jako gwaranta wolności obywatelskiej. Drugi, odmienny kierunek wywodzi się z klasycznych teorii konfliktu. W filozofii Georga Wilhelma Friedricha Hegla widzimy społeczeństwo obywatelskie jako podzielone,

³ Por. G. Skąpska, *Spółeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, red. Z. Bokszański [et al.], Warszawa 2005, s. 285–289.

zantagonizowane i oparte na partykularnych interesach, potrzebujące ratunku w instytucjach państwowych. Natomiast w koncepcji Karola Marksa społeczeństwo może stać się wspólnotą rzeczywiście wolnych obywateli dopiero po zniesieniu własności prywatnej generującej nieprzezwycięzalny konflikt klasowy. Z kolei teoretycy należący do trzeciego nurtu zaznaczają kluczową rolę, jaką w istnieniu i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego odgrywa sfera publiczna. Zdaniem najważniejszego przedstawiciela tego kierunku rozważań, Jürgena Habermasa, jest ona strefą kontaktu i przenikania między społecznie przeżywanym systemem norm, wartości oraz instytucji a procesami podejmowania decyzji w kwestiach politycznych i gospodarczych. Stanowi istotę życia zbiorowego, wyjścia jednostek ze sfer prywatnych w celu komunikowania się i współdziałania.

Odbicie powyżej zarysowanych nurtów widoczne jest we współczesnych koncepcjach społeczeństwa obywatelskiego szczególnie wyraźnie, gdy wytycza się linię demarkacyjną oddzielającą społeczeństwo obywatelskie od innych obszarów. Tu można rozróżnić koncepcje przeciwstawiające społeczeństwo obywatelskie państwu, a za kluczową dziedzinę jego działalności uważające rynek (jak u Ernesta Gellnera i Johna Keyna), oraz te, w których jest ono bytem niezależnym zarówno od państwa, jak i od rynku (Jürgen Habermas i Andrew Arato). Można już w tym momencie dodać, że tego typu ostre podziały są wartościowe przede wszystkim na poziomie teoretycznym, w praktyce zaś granice między sferą obywatelską, państwową i rynkiem bywają najczęściej porowate i niedookreślone.

Debata nad obywatelnością jest wielowymiarowa, dlatego że samo pojęcie społeczeństwa obywatelskiego bywa traktowane nie tylko jako kategoria analityczna w naukach społecznych, umożliwiająca opis tego, **jak jest**, bądź wyjaśnianie pewnego wycinka rzeczywistości społecznej, ale również jako kategoria normatywna, wskazująca **jak być powinno**, stosowana głównie w filozofii społecznej⁴. Poza tym pojęcie społeczeństwa obywatelskiego przynależy wyraźnie do dyskursu politycznego, na przykład jako hasło

⁴ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Toruń 2012.

programowe partii politycznych. Tu również, rzecz jasna, ma ono charakter normatywny i zideologizowany. Można wspomnieć jeszcze o czwartym „języku”, w którym mówi się o społeczeństwie obywatelskim. Opisywany między innymi przez Alfreda Schütza ideał „światłego obywatela”⁵ na tyle przeniknął do szerszej świadomości, że przeróżne kwestie związane z aktywnością obywatelską są stale obecne w medialnym dyskursie publicystycznym. Częścią tego dyskursu są formy dziennikarstwa obywatelskiego, które społeczeństwo obywatelskie nie tylko opisują, ale i współtworzą.

Wielokierunkowość i wielowymiarowość debaty o społeczeństwie obywatelskim to nie jedyne komplikujące ją czynniki.

Nawet najbardziej żarliwi wyznawcy idei społeczeństwa obywatelskiego nie przeczą, iż sięgnęli po termin niepokojąco wieloznaczny i pojęcie, które jest w widoczny sposób „niedoteoretycznione” i „socjologicznie niedorozwinięte”

– pisał w 1997 roku Jerzy Szacki⁶. Wskazując z jednej strony na jego liczne, nierzadko sprzeczne definicje bądź pseudodefinicje, z drugiej zwraca uwagę na szereg terminów mu towarzyszących i nie wyklucza, że mogą one z powodzeniem zastąpić owo mgliście zarysowane pojęcie. Twierdzi się wręcz, że „społeczeństwo obywatelskie” nie jest terminem samoistnym, lecz uzależnionym od innych. Można do nich zaliczyć „demokrację partycypacyjną”, „samorządność”, „trzeci sektor”, a także „społeczeństwo otwarte”. Brak całkowitej jednolitości i precyzji w definiowaniu pojęć nie jest w naukach społecznych czymś zaskakującym (ani zawsze niepożądanym), szczególnie w przypadku terminu opisującego zjawisko o charakterze dynamicznym, efemerycznym i oddolnym. Dodatkowo społeczeństwo obywatelskie, lokujące się na styku różnych porządków, jest przedmiotem badań wielu nauk:

⁵ A. Schütz, *Światły obywatel. Esej o społecznym zróżnicowaniu wiedzy*, „Literatura na świecie” 1985, nr 2, s. 269–284.

⁶ J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książkę, ani kupić: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, red. J. Szacki, Kraków – Warszawa 1997, s. 6.

filozofii, politologii, socjologii, nauk o komunikowaniu, geografii społecznej, nauki o moralności, ekonomii i nauk prawnych.

„Kartografia” społeczeństwa obywatelskiego

Wydaje się, że zasygnalizowane powyżej teoretyczne rozbieżności i interdyscyplinarne odczytania można uczynić kluczem do prezentacji wielorakich perspektyw badawczych dotyczących społeczeństwa obywatelskiego. Moim celem nie jest wydobycie z nich wspólnego mianownika, wydestylowanie wiedzy o tym, co do czego wszyscy badacze społeczeństwa obywatelskiego są zgodni. Zaprezentowana poniżej „mapa” tego zagadnienia nie rości sobie też praw do kompletności, ma raczej obrazować wielość podejść do tej problematyki, również ułożonych na styku dyscyplin i dyskursów.

Jeśli uwzględnimy liczbę odwołań, także krytycznych, oraz obecność w zestawieniach bibliograficznych i antologiach poświęconych tej tematyce, szereg prac powstałych w ostatnim ćwierćwieczu dostarczających modeli teoretycznych i empirycznych do badań nad różnymi przejawami społeczeństwa obywatelskiego można uznać za szczególnie inspirujące. Należą do nich między innymi książki amerykańskiego politologa Roberta Putnama. W publikacji *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*⁷ ukazuje on siłę związku między tradycją zaangażowania obywatelskiego a sprawnością instytucji demokratycznych, podkreślając rolę więzi poziomych i stowarzyszeń obywatelskich oraz potwierdzając empirycznie tezy stawiane półtora wieku wcześniej przez Alexis de Tocqueville’a w pracy *O demokracji w Ameryce*. Z kolei w bestsellerowej wręcz książce *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*⁸ Putnam wyjaśnia spadek zaangażowania

⁷ R. Putnam, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków – Warszawa 1997.

⁸ Idem, *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008.

obywatelskiego w Ameryce za pomocą zaczerpniętego od socjologa Jamesa Colemana pojęcia kapitału społecznego, silnie sprzężonego z kwestią zaufania do innych obywateli, ale także do instytucji politycznych. Kapitał ten spada na przykład z powodu zwiększającej się mobilności geograficznej i społecznej, prywatyzacji i indywidualizacji spędzania czasu wolnego oraz kruchości więzi rodzinnych.

Problem europejskiego społeczeństwa obywatelskiego został podjęty przez Jürgena Habermasa między innymi w słynnym eseju *Obywatelstwo i tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*⁹. Habermas, obserwując proces integracji europejskiej, zintensyfikowany przy okazji podpisania traktatu z Maastricht, dostrzega słabość europejskiego społeczeństwa obywatelskiego wynikającą z barier dla demokracji deliberatywnej związanych z brakiem rozwiniętej sfery publicznej. Kluczowa dla kształtowania się opinii publicznej debata między obywatelami w wielojęzycznej Europie jest na razie niedostatecznie rozwinięta. Na razie – ponieważ Habermas wiąże nadzieję na wytworzenie się europejskiej obywatelskiej struktury komunikacyjnej z rosnącą mobilnością i co za tym idzie – zwiększającą się liczbą interakcji między obywatelami państw Europy. Warto dodać, że teoria Habermasa stała się bazą dla innej klasycznej już pracy dotyczącej społeczeństwa obywatelskiego, tym razem z dziedziny nauk o polityce, mianowicie dla *Civil Society and Political Theory*¹⁰ Jeana L. Cohena i Andrew Araty.

Do kanonu prac nad społeczeństwem obywatelskim należą także książki politologa specjalizującego się w kwestiach związanych z demokracją w Europie i Australii, Johna Keana. W *Civil Society. Old Image, New Visions*¹¹ omawia on między innymi sposoby rozumienia dystynkcji społeczeństwo obywatelskie – państwo oraz podejmuje w tym kontekście problematykę władzy, własności i przemocy. Natomiast w pracy *Global Civil Society?*¹², o tytule nie przez przypadek zakończonym znakiem zapytania,

⁹ J. Habermas, *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa 1993.

¹⁰ J.L. Cohen, A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, Cambridge 1992.

¹¹ J. Keane, *Civil Society. Old Image, New Visions*, Cambridge 2006.

¹² Idem, *Global Civil Society?*, Cambridge 2003.

przedstawia wątpliwości związane z „kosmokracją”, ale przede wszystkim występuje w roli promotora idei społeczeństwa obywatelskiego o zasięgu globalnym, „społeczeństwa społeczeństw”, widząc w nim obiecujący potencjał wobec pesymistycznych nastrojów antyglobalistycznych.

Ważną dla republikańskiej tradycji rozważań nad społeczeństwem obywatelskim pozycją jest zbiór esejów brytyjskiego politologa Davida Millera zatytułowany *Citizenship and National Identity*¹³. Miller, postrzegając narody jako wspólnoty etyczne, w solidarności narodowej widzi siłę napędową dla aktywności obywatelskiej, której brak w – nieudanych jak dotąd – projektach obywatelstwa transnarodowego.

Za przełomowe dla współczesnej polskiej debaty prace poświęcone koncepcjom społeczeństwa obywatelskiego uznaje się często *Pięć tekstów o społeczeństwie obywatelskim*¹⁴ Piotra Ogrodzińskiego i artykuł Franciszka Drausa *Pojęcie społeczeństwa cywilnego (obywatelskiego)*¹⁵, a także poprzedzone wstępami antologię przekładów tekstów zagranicznych pod redakcją Jerzego Szackiego¹⁶ oraz Krzysztofa Michalskiego¹⁷. Późniejsze publikacje to między innymi socjologiczna analiza autorstwa Stanisława Kozyra-Kowalskiego *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*¹⁸, tom nieco bardziej publicystyczny Wiktora Osiatyńskiego *Rzeczpospolita obywateli*¹⁹ oraz praca zbiorowa *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*²⁰ czy wspomniana już praca politologiczna Doroty Pietrzyk Reeves²¹. Niedawno wydaną publikacją przedstawiającą szeroki wachlarz przejawów

¹³ D. Miller, *Citizenship and National Identity*, Cambridge 2000.

¹⁴ P. Ogrodziński, *Pięć tekstów o społeczeństwie obywatelskim*, Warszawa 1991.

¹⁵ F. Draus, *Pojęcie społeczeństwa cywilnego (obywatelskiego)*, [w:] *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, red. A. Rzepliński, Warszawa 1993, s. 11–22.

¹⁶ *Ani książkę, ani kupiec...*, op. cit.

¹⁷ *Europa i społeczeństwo obywatelskie...*, op. cit.

¹⁸ S. Kozyr-Kowalski, *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*, Poznań 2004.

¹⁹ W. Osiatyński, *Rzeczpospolita obywateli*, Warszawa 2004.

²⁰ *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, red. P. Gliński [et al.], Warszawa 2002.

²¹ D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego...*, op. cit.

społeczeństwa obywatelskiego w Polsce i krytykującą model „odgórnego” tworzenia obywatelskości jest praca pod redakcją Kerstin Jacobsson i Elżbiety Korolczuk pt. *Civil Society Revisited. Lessons from Poland*²².

Obraz współdziałających obywateli jako siły przeciwstawiającej się nie-demokratycznej władzy stał się, jak już zostało wspomniane, bodźcem do podjęcia na nowo problematyki społeczeństwa obywatelskiego. Szczególną rolę przypisuje się tu społeczeństwom państw Bloku Wschodniego z punktu widzenia zarówno historii („historię Europy Środkowo-Wschodniej minionego dziesięciolecia można w istocie zapisać jako historię walki o społeczeństwo obywatelskie”²³), jak i antropologii („Aspiracja do społeczeństwa obywatelskiego zrodziła się ze społecznych warunków Wschodniej Europy i świata sowieckiego”²⁴). Istnieje cały szereg publikacji poświęconych związkowi pomiędzy transformacją a społeczeństwem obywatelskim w tej części Europy. Należą do nich między innymi prace Grzegorza Ekierta²⁵, praca zbiorowa pod redakcją Piotra Sztompki *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*²⁶, Juliusza Gardawskiego *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*²⁷ czy Davida Ost *Solidarity and the Politics of Anti-Politics. Opposition and Reform in Poland since 1968*²⁸ oraz Andrew Araty *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies*²⁹.

²² K. Jacobsson, E. Korolczuk, *Civil Society Revisited. Lessons from Poland*, London – Oxford 2017.

²³ T. Garton Ash, *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej*, Londyn 1990, s. 181.

²⁴ E. Gellner, *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*, New York 1994, s. 54.

²⁵ G. Ekiert, *The State Against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Princeton 1996; G. Ekiert, J. Kubik, *Rebellious Civil Society. Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*, Ann Arbor 1999.

²⁶ P. Sztompka, *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Warszawa – Kraków 1999.

²⁷ J. Gardawski, *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*, Warszawa 1996.

²⁸ D. Ost, *Solidarity and the Politics of Anti-Politics. Opposition and Reform in Poland since 1968*, Philadelphia 1990.

²⁹ A. Arato, *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies*, New York 1993.

Pewnego rodzaju kodą dla badań nad obywatelskim wymiarem przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej są prace ukazujące, jak po swoistym obywatelskim wzmożeniu zaangażowanie w oddolne działania radykalnie spadło. Należy do nich między innymi oparta na badaniach porównawczych książka Marka Morje Howarda *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*³⁰, dotycząca społeczeństwa polskiego praca Jerzego Szackiego *Liberalizm po komunizmie*³¹, a także tomy pod redakcją Marka Nowaka i Michała Nowosielskiego *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce*³² oraz Barbary Krauz-Mozer i Piotra Borowca *Czas społeczeństwa obywatelskiego. Między teorią a praktyką*³³. Nowy kontekst dla badań nad niektórymi społeczeństwami postsocjalistycznymi dało ich przystąpienie do Unii Europejskiej, co zostało wyeksponowane w pracach z zakresu socjologii³⁴, prawa i politologii³⁵.

Emancypacyjny wymiar działań obywatelskich i społeczeństwa obywatelskiego w kontekście politycznym, krytycznie nazywanego przez antropologa Jacka Goody'ego „bronią słabych”³⁶, jest tematem przewodnim dla badań poświęconych wielu społeczeństwom. Do wybitnych analiz sytuacji w postfrankistowskiej Hiszpanii należy praca Victora Pereza Diaza *Powrót społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii*³⁷. Kontekst Rosji i państw

³⁰ M.M. Howard, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge 2003.

³¹ J. Szacki, *Liberalizm po komunizmie*, Kraków – Warszawa 1994.

³² M. Nowak, M. Nowosielski, *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce*, Poznań 2006.

³³ B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, *Czas społeczeństwa obywatelskiego. Między teorią a praktyką*, Kraków 2006.

³⁴ *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, red. P. Gliński [et al.], Warszawa 2004.

³⁵ E. Leś, *Organizacje non-profit w nowej polityce społecznej w Polsce na tle europejskim*, Warszawa 2013.

³⁶ J. Goody, *Civil Society in an Extra-European Perspective*, [w:] *Civil Society: History and Possibilities*, red. S. Kaviraj, S. Khilnani, Cambridge 2001, s. 149–164.

³⁷ V. Perez Diaz, *Powrót społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii*, Kraków – Warszawa 1996.

bałtyckich opisuje między innymi Anders Uhlin w pracy *Post-Soviet Civil Society*³⁸. Natomiast realia ruchów społecznych we współczesnej Rosji bada Samuel A. Greene³⁹.

W tomie pod redakcją Abadiara M. Ibrahima opisano afrykańskie dążenia do demokratyzacji zapośredniczone poprzez działania obywatelskie⁴⁰, natomiast w pracy *Civil Society and the Political Imagination in Africa* pod redakcją Johna L. Comaroffa i Jean Comaroff⁴¹ przeanalizowano związki pojęcia społeczeństwa obywatelskiego z dziedzictwem kolonializmu i łączące się z tym nadużycia w dyskursie populistycznym w krajach Afryki. Trajektorie napięć między partią komunistyczną a przejawami chińskiego społeczeństwa obywatelskiego opisuje Willy Wo-Lap Lam w książce *The Fight for China's Future: Civil Society vs. the Chinese Communist Party*⁴², natomiast obserwowaną obecnie z ogromną uwagą sytuację społeczeństwa obywatelskiego w Hongkongu przedstawia Elaine Chan w artykule *Hong Kong 2007–2017: a backlash in civil society*⁴³. Naukowe publikacje na temat społeczeństwa obywatelskiego stają się echem wielkich protestów społecznych, takich jak Arabska Wiosna⁴⁴ czy Euromajdan na Ukrainie⁴⁵.

W kontekście państw demokratycznych, gdy mówi się o „walce” społeczeństwa obywatelskiego, jako przeciwnika widzi się raczej globalne

³⁸ A. Uhlin, *Post-Soviet Civil Society. Democratization in Russia and the Baltic States*, London 2006.

³⁹ S.A. Greene, *Moscow in Movement. Power and opposition in Putin's Russia*, Stanford 2014.

⁴⁰ A.M. Ibrahim, *The Role of Civil Society in Africa's Quest for Democratization*, London – New York 2015.

⁴¹ *Civil Society and the Political Imagination in Africa*, red. J.L. Comaroff, J. Comaroff, Chicago 1999.

⁴² W. Wo-Lap Lam, *The Fight for China's Future: Civil Society vs. the Chinese Communist Party*, London – New York 2019.

⁴³ E. Chan, J. Chan, *Hong Kong 2007–2017: a backlash in civil society*, „Asia Pacific Journal of Public Administration” 2017, nr 39 (2), s. 135–152.

⁴⁴ *The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism*, red. C. Çakmak, New York 2017.

⁴⁵ *Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine: From Revolution to Consolidation*, red. N. Shapovalova, O. Burlyuk, Stuttgart 2018.

korporacje⁴⁶ bądź różnego rodzaju problemy społeczne, takie jak korupcja i przestępczość⁴⁷, dyskryminacja ze względu na płeć⁴⁸, sytuacja mniejszości etnicznych⁴⁹, kwestie związane z migracjami⁵⁰ oraz ekologią⁵¹. Zagadnienie obywatelskości ściśle łączy się tu z życiem codziennym, co pokazują badania nad sąsiedztwem⁵², kształtowaniem przestrzeni miejskiej⁵³ oraz rodzicielstwem⁵⁴.

Poza analizami odpowiadającymi na pytanie, z czym zмага się społeczeństwo obywatelskie, istnieje cały zbiór prac poświęconych temu, jakie formy może to społeczeństwo przybierać. W tym kontekście mówi się o sektorze organizacji non profit składającym się z instytucji niekomercyjnych, których funkcją jest zaspokajanie różnorodnych potrzeb publicznych. Ciekawie, w perspektywie porównawczej, piszą o nim Helmut Anheir i Lester Salamon⁵⁵. W dziedzinie sektora niekomercyjnego wiele mówi się też o tzw. nowym zarządzaniu publicznym (*New Public Management*), polegającym

⁴⁶ K.M. Buckley, *Global Civil Society and Transversal Hegemony. The Globalization-Contestation Nexus*, London 2013.

⁴⁷ D. Torsello, *The New Environmentalism? Civil Society and Corruption in the Enlarged EU*, London 2012.

⁴⁸ A. Özgür Keysan, *Activism and Women's NGOs in Turkey*, London – Oxford 2019.

⁴⁹ *Globalization, Minorities and Civil Society: Perspectives from Asian and Western Cities*, red. K. Hasegawa, N. Yoshihara, Melbourne 2008.

⁵⁰ *Migration, Civil Society and Global Governance*, red. C. Schierup [et al.], London 2019.

⁵¹ E. Nulman, *Climate Change and Social Movements: civil society and the development of national climate change policy*, Basingstoke – New York 2015; I. Boran, *Political Theory and Global Climate Action. Recasting the Public Sphere*, London 2018.

⁵² M. Smagacz-Poziemska, *Praktyki życia codziennego w wielkomiejskim osiedlu: ku nowym formom życia wspólnotowego?*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2018, nr 1 (19), s. 230–251.

⁵³ *Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym. Konferencja Towarzystwa Urbanistów Polskich Oddziału w Warszawie oraz Biura Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m. st. Warszawy: Warszawa, 6 maja 2014, Warszawa 2014.*

⁵⁴ K. Fábíán, E. Korolczuk, *Rebellious Parents: Parental Movements in Central-Eastern Europe and Russia*, Bloomington 2017.

⁵⁵ H. Anheir, L. Salamon, *The Nonprofit Sector in Comparative Perspective*, [w:] *The Nonprofit Sector. A Research Handbook*, red. W. Powell, R. Steinberg, Haven 2006, s. 89–114.

na kooperacji instytucji państwowych i samorządowych (także w sferze finansowania) z organizacjami pozarządowymi⁵⁶. Ważny obszar zainteresowania badawczego stanowi również styk organizacji pozarządowych z sektorem gospodarki. Piszę się tu o przedsiębiorstwach społecznych⁵⁷, spółdzielczości⁵⁸ i – w szerszej perspektywie – o gospodarce społecznej, jak w ważnej dla polskiego piśmiennictwa pracy łączącej perspektywy socjologiczną i ekonomiczną pt. *Ekonomia społeczna w Polsce: osiągnięcia, bariery rozwoju i potencjał w świetle wyników badań* pod redakcją Anny Gizy-Poleszczuk i Jerzego Hausnera⁵⁹.

Szczególnym rodzajem instytucji pozarządowych (*Non-Governmental Organizations*) są te z nich, które nastawione są na działania na rzecz długoterminowego społeczno-ekonomicznego rozwoju w perspektywie międzynarodowej. INGDO (*International Non-Governmental Development Organizations*), np. Oxfam, prowokują do stawiania pytań dotyczących wpływu (zachodniego) społeczeństwa obywatelskiego na zmianę społeczną w krajach o zupełnie innej specyfice kulturowej. Pytania takie zawarte są między innymi w książce Dorothei Hilhorst, badającej pracę NGDOs na Filipinach⁶⁰.

Czasami organizacje o charakterze wolontarystycznym typologizuje się ze względu na zakres zmiany, do jakiej mają się przyczyniać. Opisuje się więc organizacje oddolne działające lokalnie, łączące niewielkie czasem społeczności dla rozwiązania konkretnego problemu, np. dotyczącego

⁵⁶ R. Rhodes, *The New Governance: Governing without Government*, „Political Studies” 1996, nr 44 (4), s. 652–667; *Współpraca sektora obywatelskiego z administracją publiczną*, red. M. Rymśa, Warszawa 2004.

⁵⁷ M. Nyssens, *Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society*, London 2006.

⁵⁸ M. Kawa, *Znaczenie spółdzielni w walce z wykluczeniem społecznym i finansowym*, [w:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, red. M. Pokrzywa, S. Wilk, Rzeszów 2013, s. 379–395.

⁵⁹ A. Giza-Poleszczuk, J. Hausner, *Ekonomia społeczna w Polsce: osiągnięcia, bariery rozwoju i potencjał w świetle wyników badań*, Warszawa 2008.

⁶⁰ D. Hilhorst, *The Real World of NGOs: Discourses, Diversity and Development*, London 2003.

kwestii sąsiedzkich⁶¹. Mówi się także o organizacjach, którym zależy na bardziej długofalowych efektach, ale wciąż w ograniczonej dziedzinie, jak wzmocnienie pozycji marginalizowanej mniejszości. Nazywane są one organizacjami zmiany społecznej, SCO (*Social Change Organizations*)⁶². Istnieją też organizacje o najbardziej złożonej strukturze, dążące do zmian najszerzej zakrojonych i najgłębszych. Do nich zalicza się „stare” ruchy społeczne, takie jak „Solidarność”, a także tzw. nowe ruchy społeczne, do których należą na przykład środowiska alterglobalistyczne i ekologiczne łączące ludzi z całego świata⁶³. To o nowych ruchach społecznych pisze się najczęściej jako o globalnym społeczeństwie obywatelskim, także w świetle zmian technologicznych ułatwiających komunikację za pośrednictwem internetu, dzięki której miałyby wykształcić się globalna sfera publiczna⁶⁴.

Zakończenie

Powrót do szerokiego, globalnego planu rozważań nad społeczeństwem obywatelskim skłania do namysłu nad nowymi tendencjami w badaniach nad społeczeństwem obywatelskim. Jedną z nich wydaje się namysł nad zróżnicowaniem i niejednoznacznością podmiotów tworzących współczesne społeczeństwo obywatelskie⁶⁵. Drugi nurt zwraca spojrzenie badacza ku niemu samemu i dotyczy społecznego zaangażowania przedstawicieli nauk

⁶¹ S. Goldsmith, *Putting Faith in Neighborhoods: Making Cities Work through Grassroots Citizenship*, Washington 2002.

⁶² C. Chetkovich, F. Kunreuther, *From the Ground Up: Grassroots Organizations Making Social Change*, Ithaca – London 2006.

⁶³ D. della Porta [et al.], *Globalization from Below: transnational activists and protest networks*, Minneapolis 2006; J. Smith, *Social Movements for Global Democracy*, Baltimore 2007.

⁶⁴ H. Anheier [et al.], *Global Civil Society*, New York 2003.

⁶⁵ B. Lewenstein, E. Zielińska, *Poszerzanie granic sektora pozarządowego. W stronę patainstytucji, działań hybrydowych i sieci społecznych*, [w:] *Falująca obywatelskość. Stare wzory. Nowe tendencje*, red. W. Misztal, A. Kościński, Warszawa 2019, s. 143–180.

społecznych. Na University of California w 2018 roku założono czasopismo „Civic Sociology” („Socjologia obywatelska”). Ma ono stanowić swoistą „trzecią drogę” pomiędzy ideałem całkowitego odcinania się badaczy od zaangażowania społecznego i politycznego na rzecz ich bezstronnego opisu a wzorami nauki jako krytyki społecznej, w pełni zaangażowanej, w której badacz jednocześnie pełni funkcję rzecznika badanej grupy. W ramach socjologii obywatelskiej rolą badacza miałyby się stać przede wszystkim zdiagnozowanie konkretnego problemu (branżowego lub dotyczącego społeczności lokalnej), osadzenie go w Mertonowskiej teorii średniego zasięgu, a także zaproponowanie rozwiązań, które potem byłyby przedmiotem możliwie inkluzywnej dyskusji. W ten sposób badacze nie tylko opisywaliby trzeci sektor, lecz również brali czynny udział w jego kształtowaniu. Mówilibyśmy wówczas o postępującej hybrydyzacji nie tylko społeczeństwa obywatelskiego, ale także dyskursu na jego temat.

Bibliografia

- Anheier H. [et al.], *Global Civil Society*, New York 2003.
- Anheier H., Salamon L., *The Nonprofit Sector in Comparative Perspective*, [w:] *The Nonprofit Sector. A Research Handbook*, red. W. Powell, R. Steinberg, Haven 2006, s. 89–114.
- Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej, red. J. Szacki, Kraków – Warszawa 1997.
- The Arab Spring, Civil Society, and Innovative Activism*, red. C. Çakmak, New York 2017.
- Arato A., *From Neo-Marxism to Democratic Theory. Essays on the Critical Theory of Soviet-Type Societies*, New York 1993.
- Boran I., *Political Theory and Global Climate Action. Recasting the Public Sphere*, London 2018.
- Buckley K.M., *Global Civil Society and Transversal Hegemony. The Globalization-Contestation Nexus*, London 2013.
- Chan E., Chan J., *Hong Kong 2007–2017: a backlash in civil society*, „Asia Pacific Journal of Public Administration” 2017, nr 39 (2), s. 135–152, <https://doi.org/10.1080/23276665.2017.1325637>.
- Chetkovich C., Kunreuther F., *From the Ground Up: Grassroots Organizations Making Social Change*, Ithaca – London 2006.

- Civil Society and the Political Imagination in Africa*, red. J.L. Comaroff, J. Comaroff, Chicago 1999.
- Civil Society in Post-Euromaidan Ukraine: From Revolution to Consolidation*, red. N. Shapovalova, O. Burlyuk, Stuttgart 2018.
- Cohen J.L., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, Cambridge 1992.
- della Porta D. [et al.], *Globalization from Below: transnational activists and protest networks*, Minneapolis 2006.
- Draus F., *Pojęcie społeczeństwa cywilnego (obywatelskiego)*, [w:] *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, red. A. Rzepliński, Warszawa 1993, s. 11–22.
- Ekiert G., *The State Against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Princeton 1996.
- Ekiert G., Kubik J., *Rebellious Civil Society. Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*, Ann Arbor 1999.
- Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, oprac. K. Michalski, Kraków 1994.
- Fábián K., Korolczuk E., *Rebellious Parents: Parental Movements in Central-Eastern Europe and Russia*, Bloomington 2017.
- Gardawski J., *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy wobec rynku i demokracji*, Warszawa 1996.
- Garton Ash T., *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej*, Londyn 1990.
- Gellner E., *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*, New York 1994.
- Giza-Poleszczuk A., Hausner J., *Ekonomia społeczna w Polsce: osiągnięcia, bariery rozwoju i potencjał w świetle wyników badań*, Warszawa 2008.
- Globalization, Minorities and Civil Society: Perspectives from Asian and Western Cities*, red. K. Hasegawa, N. Yoshihara, Melbourne 2008.
- Goldsmith S., *Putting Faith in Neighborhoods: Making Cities Work through Grassroots Citizenship*, Washington 2002.
- Goody J., *Civil Society in an Extra-European Perspective*, [w:] *Civil Society: History and Possibilities*, red. S. Kaviraj, S. Khilnani, Cambridge 2001, s. 149–164.
- Greene S.A., *Moscow in Movement. Power and opposition in Putin's Russia*, Stanford 2014.
- Habermas J., *Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Warszawa 1993.
- Hilhorst D., *The Real World of NGOs: Discourses, Diversity and Development*, London 2003.
- Howard M.M., *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge 2003.
- Ibrahim A.M., *The Role of Civil Society in Africa's Quest for Democratization*, London – New York 2015.

- Jacobsson K., Korolczuk E., *Civil Society Revisited. Lessons from Poland*, London – Oxford 2017.
- Kawa M., *Znaczenie spółdzielni w walce z wykluczeniem społecznym i finansowym*, [w:] *Wykluczenie społeczne. Diagnoza, wymiary i kierunki działań*, red. M. Pokrzywa, S. Wilk, Rzeszów 2013, s. 379–395.
- Keane J., *Civil Society. Old Image, New Visions*, Cambridge 2006.
- Keane J., *Global Civil Society?*, Cambridge 2003.
- Kozyr-Kowalski S., *Socjologia, społeczeństwo obywatelskie i państwo*, Poznań 2004.
- Krauz-Mozer B., Borowiec P., *Czas społeczeństwa obywatelskiego. Między teorią a praktyką*, Kraków 2006.
- Leś E., *Organizacje non-profit w nowej polityce społecznej w Polsce na tle europejskim*, Warszawa 2013.
- Lewenstein B., Zielińska E., *Poszerzanie granic sektora pozarządowego. W stronę patainstytucji, działań hybrydowych i sieci społecznych*, [w:] *Falująca obywatelskość. Stare wzory. Nowe tendencje*, red. W. Misztal, A. Kościński, Warszawa 2019, s. 143–180.
- Migration, Civil Society and Global Governance*, red. C. Schierup [et al.], London 2019.
- Miller D., *Citizenship and National Identity*, Cambridge 2000.
- Nowak M., Nowosielski M., *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce*, Poznań 2006.
- Nulman E., *Climate Change and Social Movements: civil society and the development of national climate change policy*, Basingstoke – New York 2015.
- Nyssens M., *Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society*, London 2006.
- Ogrodziński P., *Pięć tekstów o społeczeństwie obywatelskim*, Warszawa 1991.
- Osiatyński W., *Rzeczpospolita obywateli*, Warszawa 2004.
- Ost D., *Solidarity and the Politics of Anti-Politics. Opposition and Reform in Poland since 1968*, Philadelphia 1990.
- Özgür Keysan A., *Activism and Women's NGOs in Turkey*, London – Oxford 2019.
- Partycypacja społeczna w planowaniu przestrzennym. Konferencja Towarzystwa Urbanistów Polskich Oddziału w Warszawie oraz Biura Architektury i Planowania Przestrzennego Urzędu m. st. Warszawy: Warszawa, 6 maja 2014*, Warszawa 2014.
- Perez Diaz V., *Powrót społeczeństwa obywatelskiego w Hiszpanii*, Kraków – Warszawa 1996.
- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Toruń 2012.

- Putnam R., *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Kraków – Warszawa 1997.
- Putnam R., *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 2008.
- Rhodes R., *The New Governance: Governing without Government*, „Political Studies” 1996, nr 44 (4), s. 652–667.
- Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, red. P. Gliški [et al.], Warszawa 2004.
- Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: trzeci sektor*, red. P. Gliški [et al.], Warszawa 2002.
- Schütz A., *Światły obywatel. Esej o społecznym zróżnicowaniu wiedzy*, „Literatura na świecie” 1985, nr 2, s. 269–284.
- Skąpska G., *Spółeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Encyklopedia socjologii. Suplement*, red. Z. Bokszański [et al.], Warszawa 2005, s. 285–289.
- Smagacz-Poziemska M., *Praktyki życia codziennego w wielkomiejskim osiedlu: ku nowym formom życia wspólnotowego?*, „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” 2018, nr 1 (19), s. 230–251.
- Smith J., *Social Movements for Global Democracy*, Baltimore 2007.
- Szacki J., *Liberalizm po komunizmie*, Kraków – Warszawa 1994.
- Szacki J., *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego*, [w:] *Ani książkę, ani kupiec: obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, red. J. Szacki, Kraków – Warszawa 1997, s. 5–63.
- Sztompka P., *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Warszawa – Kraków 1999.
- Taylor Ch., *Kiedy mówimy: społeczeństwo obywatelskie*, [w:] *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, oprac. K. Michalski, Kraków 1994, s. 54–80.
- Torsello D., *The New Environmentalism? Civil Society and Corruption in the Enlarged EU*, London 2012.
- Uhlen A., *Post-Soviet Civil Society. Democratization in Russia and the Baltic States*, London 2006.
- Wo-Lap Lam W., *The Fight for China's Future: Civil Society vs. the Chinese Communist Party*, London – New York 2019.
- Współpraca sektora obywatelskiego z administracją publiczną*, red. M. Rymśa, Warszawa 2004, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb01747.x>.

Rozpoczynając pracę nad projektem i publikacją, wyszliśmy z założenia, że przede wszystkim potrzebna jest gruntowna wiedza na temat rzeczywistego stanu współpracy uczelni wyższych i organizacji pozarządowych, ze szczególnym uwzględnieniem barier, oraz zbiór inspiracji teoretycznych i dobrych praktyk – zarówno z Polski, jak i z innych krajów – pozwalających pogłębić tę współpracę i zwiększyć jej efektywność. To się nie zmieniło i w dalszym ciągu jesteśmy przekonani, że taka wiedza jest potrzebna. Pozwala ona podejmować skuteczniejsze działania na poziomie lokalnym przez poszczególnych zainteresowanych współpracą pracowników czy osoby kierujące konkretnymi jednostkami organizacyjnymi.

Niemniej jednak w trakcie pracy nad projektem coraz bardziej oczywiste stawało się dla nas to, że jeszcze istotniejsze od drobiazgowej wiedzy o charakterze wdrożeniowym jest zwrócenie uwagi na bardziej podstawową kwestię społecznych funkcji uczelni wyższych. Trudno będzie wprowadzić długotrwałe, efektywne rozwiązania dotyczące omawianej formy współpracy na rzecz społeczeństwa obywatelskiego bez decyzji o charakterze systemowym w obszarze polityki szkolnictwa wyższego.

ISBN: 978-83-8138-152-9

